

УДК 316.773.4(470+571):94(100)«1939/1945»

Наталія Стеблина

**ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ЯК МІФ
СУЧАСНОГО РОСІЙСЬКОГО СПІЧРАЙТИНГУ
(на матеріалі промов перших осіб Російської Федерації
на Красній площі)**

У промовах президентів Російської Федерації до Дня Перемоги віднайдемо міф про Другу світову війну, який стає зручною відправною точкою для інформаційної війни. Він роз'яснює сучасну ситуацію, чітко вказує на ворогів та можливі загрози, а також дає зразок поведінки для тих, хто хоче відстояти мир. Створений російським спічрайтингом міф коригується відповідно до обставин, тим самим, залежно від зовнішньополітичної ситуації Велика Вітчизняна війна набуває тих або інших утилітарних ознак.

Ключові слова: міф про війну, образ ворога та образ героя, картина світу, уявлення масової аудиторії, інформаційна війна.

В речах президентов Российской Федерации ко Дню Победы отслежен миф о Второй мировой войне, который становится удобной отправной точкой для информационной войны. Он разъясняет современную ситуацию, четко указывает на врагов и возможные угрозы, а также дает образец поведения для тех, кто хочет отстоять мир. Созданный российским спичрайтингом миф корректируется в ответ на обстоятельства, тем самым, зависимо от внешнеполитической ситуации Великая Отечественная война приобретает те или иные утилитарные черты.

Ключевые слова: миф о войне, образ врага и образ героя, картина мира, представления массовой аудитории, информационная война.

The myth about The Second world war is discovered in Russian presidents' speeches. This myth becomes comfortable starting point for the information War. The myth explains modern situation, indicates enemies and possible threats distinctly and gives actions models for audience. This myth corrects depending on the circumstances. In response to External Situation The Second world war is endowed by the certain utilitarian features.

Key words: war myth, image of the enemy and image of the hero, picture of the world, represents of mass audience, information War.

Тема інформаційної війни сьогодні є однією з ключових в численних дискусіях — як серед масової аудиторії, так і для спеціалістів із соціальних комунікацій. При цьому більше уваги зазвичай приділяється об'єкту інформаційної війни: розглядаються прийоми зі створення негативного іміджу ворога, способи руйнування його повідомлень та ін. Проте для успіху в інформаційній війні так само, як і у звичайній, потрібні укріплені позиції. Іншими словами, для інформаційної війни недостатньо говорити лише про опонента. Ворог / чужий завжди сприйматиметься масовою аудиторією через порівняння з героєм / своїм. Тому такою важливою видається робота із побудови позитивного іміджу суб'єкта інформаційної війни. Як говорить Г. Почепцов, сьогодні для проведення інформаційної війни вкрай важливим є підняття морального духу у власного населення, а не тільки у військових: «Робота з населенням вимагає переходу від інформаційних операцій до операцій впливу, оскільки завданням стає радше зміна всієї картини світу, аніж окремої її точки» [18].

Інформаційна війна, яку веде Російська Федерація, починається із ретельного роз'яснення власному населенню реалій російського життя, а також власної історії. Саме ці установки пізніше стають базою для сприйняття «неправильного світу», який оточує «нашу країну». Національна єдність — важлива запорука успіху для будь-якого проекту. Саме тому важливо, щоб громадяни країни мали однакові уявлення про ключові моменти як історичних, так і поточних подій. Усім — як громадянам Російської Федерації так і симпатикам, потрібна чітка система координат, в якій роз'яснюватимуться суперечливі питання (до речі, ефективним видається виокремлення в російській мові слова «российский» та постійний акцент на тому, що це не синонім до слова «русский». Оскільки «российский або россиянин» — це не росіянин за національністю, а той, хто приймає ідеї сучасного російського світу). Проте потрібні й певні цінності, які даватимуть енергію для створення позитивного образу нації. Однією із таких цінностей в сучасній Російській Федерації є перемога у Другій світовій війні.

Саме Велика Вітчизняна війна стає сьогодні в Росії тією цінністю, навколо якої політики згуртовують народ, вказують на приклади, гідні наслідування, а найголовніше — війна стає тим фактором, який не просто об'єднує покоління чи громадян однієї країни, а робить усіх

єдиною нацією. Ми розглянемо механізми перетворення історії про Другу світову війну у міф. Для цього потрібно згадати Р. Барта та його міркування про специфіку подібного процесу. Як ми пам'ятаємо, для створення міфу береться реальна подія, проте вона збіднюється, «відсуває смисл на другий план, розбираючись із ним на свій власний розсуд» [1, 74]. Так само і творці міфу про Велику Вітчизняну війну для сучасної Росії виокремлюють та підкреслюють лише ті моменти з історії, які дають змогу виконати утилітарне завдання, сформувати відповідну картину світу.

Новизна дослідження полягає у спробі розглянути створюваний у промовах президентів Росії міф про Другу світову війну та окреслити запрограмований ним вплив на свідомість адресата.

Мета дослідження — окреслити основні елементи міфу про Другу світову війну та визначити їх роль у формуванні уявлень про дійсність.

Об'єктом дослідження стали промови президентів Російської Федерації на Красній площі у День Перемоги за 2004–2014 роки. Саме це десятиліття для Росії було часом певних змін (хоча б на рівні президентів, до того ж, як ми переконуємося на рівні промов, В. Путін 2004–2007 років та він же у 2012–2014 проголошує відмінні тези). Але водночас це десятиліття демонструє певну тенденцію — рух від лібералізації до авторитаризму, від консолідації з міжнародною спільнотою до поляризації.

Міф починається з називання. Називання дає змогу виділити та відділити своє та чуже, важливе та другорядне, сакральне та профанне. У промовах В. Путіна та Д. Медведева ключова роль відводиться називанню свята перемоги. Такі визначення завжди даються на початку виступу. Фактично це виглядає так: «вітаю вас із Днем Перемоги — днем, який...». Упродовж усіх десяти років у промовах День Перемоги характеризувався, як найсвятіше та найголовніше свято в Росії. «Зі святом, яке завжди було і залишиться найбільш народним, найбільш священним» (Медведев, 2008) [9]; «був, є і буде нашим найголовнішим святом» (Путін, 2014) [5]; «святий символ вірності Батьківщині» (Путін, 2012) [3]; «9 Травня — священна дата для всіх країн СНД» (Путін, 2005) [6]. День Перемоги, сама війна ще за радянських часів стали чимось на зразок релігії, згадати хоча б слова з пісні «идет война народная, священная война». У цій релігії є свої святі (люди, що здобували перемогу), а є й сили диявола (фашисти та їх приплічники),

які хоча й були переможені, проте й досі, як ми побачимо нижче, посягають на святе. Ця ж традиція продовжується і в промовах президентів. Наголошуючи на тому, що війна та перемога священні, вони тим самим пропонують сприймати ці слова однозначно, некритично. Релігія потребує віри, а не критики. Як зазначає Н. Луман: «В її витоках релігію краще за все розуміти, інтерпретуючи як деяку семантику і практику, що має справу з розрізненням чогось знайомого і незнайомого. Це розрізнення розуміється як розподіл світу, що проводиться без співосмислення того, що для кожного спостерігача, поселення або роду воно різниться» [15, 248]. Проте війна, про яку розповідають президенти, звичайно, є однією з версій того, що було насправді. Хоча й подається, як правда. «Найсвятіше свято», звичайно, є й найголовнішим, оскільки через нього транслюються певні канони або ідеологічні настанови. Проте перемогу дуже вдало використовують ще й як свято великої «об'єднувальної сили». У промовах пропонують об'єднатися навколо цього свята як громадянам РФ, так і мешканцям СНД та й усього світу (хоча у промовах В. Путіна останніх років йшлося тільки про росіян). «Зі святом великої... об'єднувальної сили, зі святом, яке навіки у долі Росії та в серці кожного її громадянина» (Путін 2007) [8]; «я щиро вітаю ветеранів усіх країн: День Перемоги був та залишається нашим спільним святом» (Медведев 2011) [12]. У промовах постійно нагадують: до свята причетні всі, бо війна торкнулася кожної родини, бо на війні помирали за кожного з нас. Тож не долучитися до свята — зрадити своїх рідних, зрадити «святе».

Окрім цього, перемога є святом «сильних» — тих, хто переміг. Саме тому вона характеризується як свято «національного тріумфу» (Путін 2014) [5], «день слави нашого народу» (Путін 2013) [4]; «вершина нашої слави» (Путін 2004) [11]. Цікавим в даному контексті видається вислів з промови Д. Медведева 2010 року: «війна зробила нас сильною нацією» [13]. Тож війна не тільки об'єднала усіх, вона стала своєрідним обрядом ініціації для нації. Вона зі звичайної нації зробила сильну націю. Відповідно, війна з точки зору спікерів стає одним із націєтворчих чинників, тим фактором, завдяки котрому можна визначити націю. До того ж, із вислову Д. Медведева не зрозуміло, про яку націю йдеться: про російську чи радянську. Свята, славетна, велика перемога стає національною цінністю, яку мають прийняти усі. Ось як про це сказано у промові В. Путіна в 2014 році: «Сьогодні

ми схиляємо голови перед пам'яттю загиблих... У кожній родині шанують їх відданість Вітчизні. Нерозривний зв'язок поколінь — наше величезне національне багатство, в ньому сила й гідність Росії» [5]. Відповідно національна цінність — це не тільки сам факт перемоги у війні, а й пам'ять про ці події та про людей, причетних до них. Тут цікавою є і паралель «родина — Вітчизна», адже в родині шанують не просто загиблого члена сім'ї, а патріота, відданого Батьківщині. Знову віднаходимо тут знайоме з радянських часів «сім'я — ячейка суспільства». Схожу схему знаходимо у промові В. Путіна за 2013 рік: «любов до Росії, до рідного дому, до своїх близьких, до своєї родини. Ці цінності об'єднують нас і сьогодні. За них героїчно бився увесь наш народ» [4]. Таким чином, зауважується, що любити Росію — все одно, що любити рідний дім, своїх близьких та свою родину. Тож кожен має любити Росію, а ця любов має поєднати усіх «святим рідством» [4].

Важливим також видається наголос на «моральності» цього свята: «свято великого морального значення» (Путін 2007) [8]; «У 45 році була одержана не тільки військова, але й велика моральна Перемога» (Медведев 2010) [13], свято, що «закликає до найвищих моральних вчинків» (Путін 2005) [6].

Важливо також відзначити, що у 2004–2007 роках В. Путін детальніше зупинявся на тому, що війна — це ще й трагедія, яку пережив народ. У пізніших промовах наголос робиться на гордості, славі, відданості Батьківщині, єдності та ін. Тож поступово війна у промовах на Красній площі з трагічної перетворюється на героїчну, говориться більше про силу та велич, скорботі та горю у текстах виділяється менше простору.

Отже, засвоїти офіційний міф про війну аудиторії пропонують відразу на декількох рівнях: духовному (свята перемога, яку здобули ціною багатьох смертей для кожного з нас), народному та національному (вшанування перемоги об'єднує нас, робить нас нацією), родинному (вшанування перемоги має бути родинною цінністю) та моральному (участь у війні за Батьківщину є взірцем вчинку найвищої моральної якості).

Будь-який міф дає картину того, як влаштована дійсність. Промови на Красній площі стають зручним способом розповісти про сучасний стан речей, про сучасну Росію та світ, в якому вона знаходиться. В результаті подібні історії, як зазначає Д. Матісон, «служать джере-

лом могутньої влади, впорядковуючи досвід та створюючи значення» [17, 148]. Причому вдалий наратив, за твердженням науковця, спонукає слухачів у своєму подальшому досвіді до деталізації, до пошуку нових аргументів на підтвердження запропонованої історією моделі світоустрою [17, 148].

Росія у текстах промов стає державою, що піклуються за безпеку у світі (щоправда, згадок про це у промові 2014 року немає). Цікавим у даному плані є вислів В. Путіна 2012 року: «Росія послідовно проводить політику з укріплення безпеки у світі. І у нас є велике моральне право — принципово і наполегливо відстоювати свої позиції, тому що саме наша країна прийняла на себе головний удар нацизму» [3]. Відповідно піклування про безпеку у світі стає правом переможця (не може бути віддане будь-кому), і цей переможець, проводячи цю політику, має відстоювати свій погляд на світову безпеку. Тема рішучості Росії у міжнародних стосунках розвивається і в промовах Д. Медведєва. Цікавим видається підбір прикметників та прислівників у промовах обох президентів: дії Росії характеризуються такими словами: послідовно, принципово, твердо, наполегливо, ефективно. Таким чином, аудиторія має розуміти, що Росія є одним із важливих суб'єктів міжнародних відносин, має свою лінію у цьому питанні, якої суворо дотримується.

У той же самий час світ показується навпаки — як нестабільний, крихкий, сповнений загроз. «У наші дні загроз не стає менше. Вони трансформуються, змінюють своє обличчя. І у цих нових загрозах, як і за часів “третього рейху”, все те ж презирство до людського життя, ті ж претенсії на світову виключність та диктат» (Путін 2007) [8], «Світ, як і раніше, крихкий» (Медведєв 2010) [13]. Відповідно у нас є крихкий світ, де не всі зрозуміли уроки війни, загрози, що постійно трансформуються, і є Росія, яка проводить свою послідовну політику щодо світової безпеки.

У промовах 2004–2007 року у Росії, яка постійно слідкує за безпекою у світі, знає про будь-які спроби відродити фашизм чи нацизм, були співники: світова спільнота, найближчі сусіди, у 2010 році йшлося про «спільну готовність захищати світ» [13]. У виступі ж В. Путіна 2012 року Росія зі своїм моральним правом наполягати на своєму вже одна. Наголос на готовності Росії дати відсіч можливій агресії робиться постійно. Наприклад: «будь-якій агресії проти на-

ших громадян буде здійснено гідну відсіч. А майбутнє Росії — буде мирним, успішним та щасливим» (Медведєв 2009) [10].

Як зазначає З. Бауман, прагнення до безпеки є одним з актуальних питань як для усієї світової спільноти, так і для кожної окремої людини (якщо згадати тези З. Фрейда на цю тему): «Навколо прагнення до безпеки накопичується чимала напруженість. А там, де є напруженість, тямущі інвестори й практичні маклери знайдуть можливість заробити політичний капітал» [2, 94].

Подібні зауваження про небезпеку, що зростає, потрібні для того, щоб ввести на сцену ворога. Адже герой міфу має проявлятися у битві з антигероєм. Звичайно, антигерої є й у російському міфі про війну.

Тим фактором, що дозволяє визначити антигероя, чужого є ставлення до Другої світової війни, а якщо точніше, до тієї її версії, що пропонується. Якщо ти не приймаєш цієї версії, це означає, що ти хочеш війни. Причому цікаво, що потенційні агресори або ж авантюристи, що хочуть війни, не називаються прямо: не зрозуміло, де саме знаходяться фашисти та нацисти, звідки може прийти загроза. З одного боку, таким чином створюється образ сильного, усезнаючого президента, а з іншого боку — зрозуміло, що «чужим, фашистом чи нацистом» може стати будь-хто (адже «світ крихкий»). Ця можливість постійної актуалізації ворога дуже важлива для міфу. Аби була змога говорити про героя, необхідно, щоб антигероєм не був здоланий до кінця.

Потреба поділити світ і таким чином виділити Росію проявляється і ще в одній постійній темі промов на Красній площі — у темі справжнього переможця війни. І тут слухачам постійно нагадують, що саме Радянський Союз і Росія відіграли найважливішу роль у перемозі над ворогом. Цікавим у даному плані видається вислів В. Путіна із промови 2005 року: «Свято Перемоги... для народів колишнього Союзу назавжди залишиться днем великого народного подвигу. А для держав Європи та всієї планети — днем врятування світу» [6]. Виходить, що Радянський Союз здійснював подвиг, а держави Європи та іншого світу відповідно опинилися на позиції врятованих. Тема справжнього переможця піднімається у кожній промові, хоча у 2005 році В. Путін зазначає, що «ми ніколи не ділили перемогу на свою та чужу» [6]. Тим не менш у промовах знаходимо дуже показову тенденцію. У 2004 році говориться про те, що до перемоги причетні країни

СНД та антигітлерівської коаліції. У 2005 В. Путін перераховує тих союзників, які допомогли СРСР (США, Великобританію, Францію, німецьких та італійських антифашистів), а також згадує країни Азії, Африки, й окремо Нову Зеландію, Єгипет та Австралію. У 2006 році у промові йдеться про те, що переміг «наш народ» [7] — без конкретизації. У 2007 згадують про країни СНД та антигітлерівську коаліцію, 2008 — «люди різних національностей» [9]. У 2009 — «країни СНД та інші країни» [10]. У 2010 році було сказано, що за перемогу «боролися усі народи колишнього СРСР. Її наближували наші союзники» [13]. (тут показовим є підбір дієслів: одні боролись, а інші наближували). 2011 — «ветерани усіх країн» [12]. 2012 — «сили єдиної антигітлерівської коаліції» [3]. 2013 — Росія, Радянський Союз та «наш солдат» [4]. 2014 — «наша країна» [5]. Отже, можемо віднайти провести паралель: у 2012–2013 роках лише Росія бореться за стабільність у світі, і у цей же час саме Росія стає не просто ключовою, а єдиною силою, що перемогла у другій світовій війні.

Так само, як упродовж років по-різному оцінюється роль Росії у війні, виділяються й різні визначальні моменти цієї війни. Найчастіше виділяються битва за Москву, блокада Ленінграду, Сталінградська битва та Курська дуга. Проте час від часу у промовах з'являються й інші події. 2005 — битва на Дніпрі, 2008, 2009 — боротьба за звільнення Європи, 2013 — битва на Дніпрі, 2014 — битва на Дніпрі та захист Севастополя. Якщо співставити ці згадки та події, що відбувалися в Росії та навколо Росії, можна зрозуміти, що це спроби залучити до свята додаткову аудиторію, відзначити тих, хто на це заслуговує (якщо говорити про Севастополь).

Таким чином, ми бачимо, що Друга світова війна, що фігурує у промовах президентів Росії — міф, що, відповідно до схеми, запропонованої Р. Бартом, наповнюється різними значеннями, залежно від поточної політичної ситуації та ідеологічного завдання промови. При всьому тому та «немеркнущая правда» [5] про війну, яку виголошують з трибуни на Красній площі, не є всією правдою, яка стала широко відома після розвалу СРСР. Жодного слова у промовах не сказано про долю полонених радянських солдатів чи мешканців окупованих територій, про штрафні роти та батальйони, про депортовані народи. Нічого не згадується про початок війни між Німеччиною та Радянським Союзом. Фактично, у промовах ми маємо радянську версію Другої світової ві-

їни. «Незручна» правда про війну ніяк не пояснюється, не вводиться до офіційної версії, лишаючись на рівні чуток, переказів, фольклору. Тут ми маємо справу із ритуальною комунікацією. За Дж. Кері, якого цитує Д. Мак-Квейл: «ритуальний підхід спрямований не на поширення повідомлення, а на підтримку суспільства в часі, не на акт передавання інформації, а на презентацію спільних переконань» [16, 61].

Важливу роль у закріпленні у свідомості аудиторії сучасного російського міфу про війну відіграє емпірична аргументація. За словами Путіна, потрібно мати «талант любити Батьківщину» [11]. Таким чином сприйняття сучасної Росії та її історії переводиться в ірраціональну площину, як зазначає Н. Дейвіс, найбажанішу для PR: «найкращий PR відсилає до ірраціонального, до необхідності сконцентруватися на підсвідомому аудиторії» [14, 242]. Якщо ти вмієш любити свою Батьківщину — такою, якою вона є, ти — особливий, бо маєш талант. При цьому свідомі чи несвідомі помилки та прорахунки політиків відводяться на другий план, оскільки на першому місці — відданість Росії та її інтереси.

Промова на День Перемоги демонструє риторику переможця, що має право не тільки на свою версію історії, а й на свою модель сучасного устрою світу. Ірраціональна площина, в якій будується міф про Другу світову війну, про сучасну Росію та її світове оточення, має поглинути або ж заблокувати будь-які інші версії щодо того, що відбулося у 1939–1945 роках або ж щодо того, що відбувається зараз.

Тим часом основним ворогом, про якого згадують у промовах, виступає якраз нацизм і фашизм. Тільки одного разу за десять років було згадано про тероризм. І хоча сама Росія потерпала від терористичних актів і така небезпека зберігається, основна загроза очікується все ж від нацистів. Це дуже зручний образ ворога, оскільки у випадку суперечок між державами-сусідами ймовірним видається існування двох правд. Якщо ж на ворога вішають ярлик нациста, то він стає агресором, навіть якщо не нападає, він втрачає будь-які права і підлягає знищенню. До того ж, набагато легше сформулювати однозначне ставлення масової аудиторії до цього ворога. Цій аудиторії не потрібно пояснювати, хто такі нацисти.

Постійні нагадування про небезпеку відродження нацизму, намагання показати світ поляризованим, а Росію — чи не єдиною країною, що дбає про мир, стають способом сформулювати особливу мі-

сію для усіх своїх громадян: охороняти крихкий мир. Таким чином, можна відвертати увагу від внутрішніх проблем (вони не є головними) та переключати її на проблеми зовнішні. Тож аудиторія з одного боку не так гостро реагуватиме на негаразди, що є у країні, а з другого боку знатиме, що усі країни, навіть західні, не є досконалими: так само, як і Росія.

Отже, сучасний російський міф про війну стає зручною відправною точкою для інформаційної війни. Він роз'яснює сучасну ситуацію, чітко вказує на ворогів та можливі загрози, а також дає зразок поведінки для тих, хто хоче відстояти мир. Екстраполювавши окремі його елементи на поточну зовнішньополітичну ситуацію можна досягти однозначного сприйняття та схвального ставлення щодо будь-яких дій на міжнародній арені. Навіть у тому випадку, якщо фактично сама Росія виступатиме агресором чи «розпалювачем війни».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Барт Р.* Миф сегодня / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. — С. 72–130.
2. *Бауман З.* Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 109 с.
3. Выступление на военном параде в ознаменовании 67-й годовщины Победы в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://news.kremlin.ru/news/15271/print>
4. Выступление на военном параде в ознаменовании 68-й годовщины Победы в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/news/18089>
5. Выступление на военном параде в ознаменовании 69-й годовщины Победы в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/news/20989>
6. Выступление на Военном параде в честь 60-й годовщины Победы в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2005/05/87819.shtml>
7. Выступление на военном параде в честь 61-й годовщины Победы в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2006/05/105473.shtml>
8. Выступление на военном параде в честь 62-й годовщины Победы в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2007/05/127658.shtml>

9. Выступление на Военном параде в честь 63-й годовщины Победы в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/transcripts/30>
10. Выступление на военном параде в честь 64-й годовщины Победы в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/transcripts/4015>
11. Выступление на военном параде, посвященном 59-й годовщине Победы в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2004/05/64239.shtml>
12. Выступление на военном параде, посвященном 66-й годовщине Победы в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/transcripts/11196>
13. Выступление Президента России на параде, посвященном 65-летию Победы в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/transcripts/7685>
14. Дейвіс Н. Новини пласкої Землі / Н. Дейвіс. — К. : Темпора, 2011. — 546 с.
15. Луман Н. Медиакоммуникации / Н. Луман // Общество общества. — М. : Логос, 2011. — С. 203–441.
16. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації / Д. Мак-Квейл. — Л. : Літопис, 2010. — 538 с.
17. Матисон Д. Медиа-дискурс. Анализ медиа-текстов / Д. Матисон. — Х. : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2013. — 246 с.
18. Почепцов Г. Нові тенденції у сфері інфовійн / Г. Почепцов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://osvita.mediasapiens.ua/material/9389>

Одержана 2.05.2014